

KİTAP TAHLİLİ

TÜRK - OSMANLI PALEOGRAFİSİ VE DİPLOMASİSİ

Doç. Dr. Türkkaya ATAÖV

M. Guboğlu, *Paleografia și Diplomatica Turco-Osmana: Studiu și Album*, Bucharest, Editura Academiei Republicii Populare Romîne, 1958, 360+11 s.

Sayfaları büyük boy olan bu kitap 1453-1915 yıllarını kapsayan 203 Türk-Osmanlı belgesi üstünde bir paleografi ve diplomasi çalışmasıdır. Romen arşivleri ve kütüphanelerinden toplanan bu belgelere dayanılarak, yazı çeşitleri, diplomasi dili, tuğra, imza ve mühür cinsleri incelenmiş, kullanılan mürekkep ve kâğıda kadar geniş bilgi verilmiştir. Sonunda 580 kadar bir bibliyografya ile kitabın Rusça ve Fransızca olarak bir özeti verilmiş ve en sonunda da renkli olarak bir İkinci Osman ber'atı,¹ birer Üçüncü Selim fermanı ve ber'atı ve bir de İkinci Mahmut ber'atı yer almıştır.

Yazar geniş önsözünde Peçevi'den² Gökbilgin'e³, Hammer⁴, Zinkeisen⁵, Blochet⁶ ve Wittek'ten⁷ Rus ve Sovyet (Krimski⁸, Radlov⁹,

- (1) Resim altındaki «Birinci» Osman açıklaması (s. 351'den sonra ilk tablo) herhalde bir baskı yanlışı olacak.
- (2) İbrahim Peçevi, *Tarih*, İstanbul, 1281-1283.
- (3) Tayyib Gökbilgin, «Türk Vesikalarının Neşri ve Bu İşin Arzettiği Meseler», *Belleten*, C. V (1941), s. 607-616.
- (4) J. v. Hammer - Purgstall, *Geschichte des Osmanischen Reiches*, Pesta, 1827-1835.
- (5) J. W. Zinkeisen, *Geschichte des Osmanischen Reiches in Europa*, Gotha, 1840-1864.
- (6) E. Blochet, «Note sur une lettre du Sultan Bajazid II au roi de France Charles VIII (1488)», *Revue de l'Orient chrétien*, Paris, 1897, s. 219-227; ———, «Une lettre de Ibrahim Pacha à Charles Quint, le 24 Juin 1533», *ibid.*, s. 302-306.
- (7) P. Wittek, «Les archives de Turquie», *Byzantion*, XIII, Bruxelles, 1939, s. 691-699.
- (8) A. Krimski, *İstoriya Turyeçini*, Kiev, 1924.
- (9) Vasile Vasilievici Radlov (1836-1918), «Opit Slovarya Tyurkskih Nareçii», *Versuch eines Wörterbuches der Türk-Dialekt*, St. Petersburg, 1893-1911.

Smirnov¹⁰, Borovkov¹¹, Gordlevski¹², Miller¹³, Tveritinova)¹⁴ Polonya (Grzegorzewski)¹⁵, Bulgar (İhçiev¹⁶, Galabov¹⁷, Miiatev¹⁸ Nedkoff¹⁹), Yugoslav (Bayraktareviç²⁰, Elezoviç²¹), Macar (Fekete)²², Çek (Kabrda)²³ ve Romen (Iorga²⁴, Cantemir²⁵, Balçescu²⁶, Kogalniceanu²⁷) tarihçilerine kadar Osmanlı tarihi üstünde eser vermiş geniş bir grubun yayınlarına atıflarda bulunarak, zengin Osmanlı belgelerini incelemek için birtakım ipuçları vermekte, bu belgelerin Romen tarihini nasıl aydınlatacağını belirtmektedir.

-
- (10) V. D. Smirnov, «*Grammata Osmana II-go Semeistbu İudeiki Kira,*» *Vostoçie Zametki*, St. Petersburg, 1895.
- (11) A. C. Borovkov, «Vostokovedenie v. SSSR za Tridtsat Let,» *İzvestia Akademii Nauk SSSR*, C. VI, 5, (1947), s. 409-416.
- (12) Vl. Gordlevski, «Vasilii Dmitrieviç Smirnov (1846-1922),» *MOG*, II (1923-1926), s. 325-334.
- (13) A. F. Miller, *Mustafa Paşa Bayraktar: Ottomanskaya Imperia v Naçale XIX b.*, M-L., 1947; ————, *Oçerki Noveişi İstorii Turtsii*, 1948, v.b.
- (14) A. Tveritinova, *Vocctanie Kara Yazıdji - Deli Hasana v Turtsii*, M-L., 1946, v.b.
- (15) J. Grzegorzewski, *Z Sidzylatow Rumelijskich epoki wyprawy Wiedenskiej: Akta Tureckie, Tekst Turecki i polski*, Lwow, 1912.
- (16) D. İhçiev, «Esnafski Dokumenti i Esnafski Organizatşii v Turksko Vremye,» *Sp. B. İkonom. D.*, C. XI, s. 445-446; «Prinosa Kim. Viprosa za Spahiete v Osmanskata Dirjava i Turski Dokumenti Virhu Tyah,» *Sb. Ny. I KN.*, C. XXV, Sofya, 1909, v.b.
- (17) G. Galabov, «Turskite Kadiiski Sidjili v Sofiiskata Narodnata Biblioteka,» *Zora*, No. 4873 (26 Eylül 1935); «Nekolko Stari Osmansko-Turksii Dirjavni Dokumenti Otnosno Voiniganite,» *God. Sof. Univ.*, C. XXXIV, 2, Sofya, 1938, v.b.
- (18) P. Miiatev, «Osmano-Turski Dokumenti v Sofiiskata Narodnata Biblioteka,» *Prosveta*, C .III (1938), s. 731-736, v.b.
- (19) B. Nedkoff, *Die Cizya (Kopfsteuer) im Osmanischen Reich mit besonderen Berücksichtigung von Bulgarien*, Leipzig, 1942, v.b.
- (20) F. Bayraktareviç, *Turski dokumenti monastira Sv. Trojice kod kod Plevlja*, Saraybosna, 1935, v.b.
- (21) Gl. Elezoviç, *Turski Spomenici*, Belgrat, 1940, 1952.
- (22) Lajos Fekete, «L'édition des Chartes turques, et ses problèmes,» *Körösi Csoma - Archivum*, I, Budapeşte, 1939, s. 503-514.
- (23) J. Kabrda, «Berat Vidinského mitropolita Joseta z r. 1763,» *Vestnik Kral. Ces. Spol. Nauk.*, I, Prag, 1937, s. 23-26.
- (24) N. Iorga, *Documente și cercetari asupra istoriei financiare și economice a Principatelor Romîne*, Bükreş, 1900, v.b.
- (25) Demetrie Cantemir, *Geschichte des Osmanischen Reiches nach seinem Anwachsen und Abnehmen*, Hamburg, 1745.
- (26) N. Balcescu, «Campania romînilor în contra turcilor de la 1595,» *Opere*, C. I, 1953, s. 193-215.
- (27) M. Kogalniceanu, «Calatoria Arabului Patriarch Macarie de la Allep la Moskova,» *Arhiva Romîneasca*, 1845, s. 187-221.

Yazar kullanabileceği belgeleri seçerken Osmanlı yazısı bakımından ta On-Beşinci Yüzyıldan Birinci Cihan Savaşına kadar süregelen gelişmeyi açıkca belirtecek olanları yayınlamış olmağa dikkat etmiştir. Belgeler hernekadar genellikle yazı ve diplomasi bakımından önemleri düşünülerek seçilmişse de, bir kısmı da ekonomik niteliği göz önünde tutularak ayrılmıştır. Herhalde albümün bir eksik yanı yalnız Romanya'daki belgelere dayanılmış olmasıdır. Buna rağmen, belgelerdeki tarih, hitap biçimleri, diplomatik formler ve daha bir çok konulardaki geniş ve titiz açıklamalarla Osmanlı padişah, sadrazam, defterdar, nişancı, reis efendi, baş-tercüman, İstanbul kadıları ve Kırım Hanlarının isimleri ve görev süreleriyle ilgili bilgiler ve kolay bir Hicrî-Milâdî tarih tablosu Türk kaynaklarında bile kolay kolay rastlanmayan ciddiyetle verilmiştir.

Yazar Peçevi, Kâtip Çelebi ve Hammer gibi eski Türk-Osmanlı belgelerini kullanmış olan ilk tarihçilerden başlamakla birlikte, bu türlü belgeleri bilimsel yönden inceleyen çalışmaların Birinci Cihan Savaşından sonra başladığına dikkati çekmekte, çeşitli Avrupa ülkeleriyle Türkiye'de bu yolda yapılan çalışmaların özetini vermektedir. «Türkolojinin kalesi» dediği Macaristan'da Antal Gévay (ö. 1845) ile başlayarak Rus şarkiyatçıları V. V. Veliaminov-Zernov ve V. D. Smirnov'a (ö. 1922) geçmekte, On-Yedinci Yüzyıldan sonraki Bulgar arşivlerini elden geçiren Polonyalı Jan Grzegorzewski'nin Fransız Em. Blochet, I. Silvestre ve C. de Testa'nın sözünü etmektedir. Geçen yüzyılın sonundan başlayarak, Bulgar ve Yugoslavların da Türk belgelerini yayınladıkları bilinmektedir. Yazar bu konuda St. Djancyzov, Diamandi Iheiev, Fehim Basagiç, Cira Trouhelka gibi tarihçilerin çalışmalarına değinmektedir.

Türkiye'de 1574'de Ahmet Feridun Ruhanzade'nin *Münşaat es-Selâtin*'inden sonra Sarı Abdullah Efendi'nin (ö. 1661/1071) *Düstur-ul İnşa*'sına dikkati çekmekte, Türk arşivlerini ciddî olarak değerlendirmeye başlayan ilk Avrupalı yazarın bu arşivleri 1907-1911 yıllarında inceleyen ve bazı Türk araştırmacılar da yetiştirmiş olan Imre Karacson adlı bir Macar Türkoloğu olduğunu belirtmektedir. Birinci Cihan Savaşından sonra, tanınmış Çek Türkoloğu Jan Ripka ve onu izleyen Balkanalog J. Kabrda'nın bu Osmanlı belgelerinin yayınlanmasına ilişkin bir yöntem getirdikleri de bilinmektedir. Bir çok önemli Türk belgeleri F. Kraelitz (Viyana, 1922), L. Fékété (Budapeşte, 1926, 1932, 1943, 1955, v.b.), J. Deny (Paris, 1930), A. Rahmeti (1934), A. Kurat ve Z. Zetterstéen (İstanbul-Uppsala, 1938, 1945) ve Glisa Elizoviç (Belgrat, 1948 ve 1952) tarafından yayınlanmıştır.

Yazar Türkiye'de de *Bulleten ve Türk Tarih Vesikaları* gibi yayınların yanıbaşında, Ahmet Refik, İ. H. Uzunçarşılı, Ö. L. Barkan, H. İnalçık, T. Gökbilgin, A. S. Erzi ve H. Demircioğlu'nun yayınlarına dikkati çekmektedir.

Prof. Guboğlu Romanya'daki Osmanlı tarihçiliğinin de geçmişi incelemekte, ilk tarihçilerden Cantemir, Vacarescu ve Fotino'nun Türk belgeleri kullanmış olmalarına rağmen, eskiden Romanya'da bu kaynakların yayınlanması ve değerlendirilmesine gereken önem verilmediğini de açıklamaktadır. Küçük Kaynarca Barışından (1774) sonra birçok Osmanlı belgesi değişik biçimlerde yayınlanmış olup bu yayınlar orijinal belgelere dayanmayıp Yunancadan yapılmış çevirilerdi. Prof. N. Banescu'nun (1926), Gh. Iogu'nun yardımıyla, yayınladığı ve sekiz Osmanlı mektubuna dayanan çalışmasının ilk başarılı deney olduğu ve bunu H. Dj. Sirouni'nin (1931-1944) önemli Osmanlı belgelerini içeren çalışmasının izlediği anlaşılmaktadır. Romanya'da böyle başlayan Osmanlı belgeleri incelemelerinin Prof. Guboğlu'nun bu kitabı ve Mustafa Mehmet ile birlikte yayınladıkları öteki çalışmalarıyla büyük ölçüde zenginleştiği açıktır.²⁸

Osmanlı belgelerinde kullanılan kâğıdın geçirdiği evrimi inceleyen yazar Oğuzların kâğıdı Avrupalılardan önce kullandıklarını ve M. S. 751'de Çin'den alınan tutsakların Semerkant'ta kâğıt yapım evlerinde çalıştırıldıklarını hatırlatmakta, Romen tarihçisi D. Cantemir ve Avusturyalı J. v. Hammer Kanunî Sultan Süleyman zamanında bir kâğıt fabrikasının varlığını kabul ediyorlarsa da, Doğu'yu gezmiş olan Fransız P. Bellon'un Türkiye'de kâğıt yapılmayıp kâğıdın İtalyan tüccarlarından alınmakta olduğunu iddia etmekte oluşu da vardır. Ümanist Leunclavius da Türklerin Çin ve İran'dan gelen kâğıdı da kullandıklarını gösteren deliller ileri sürmektedir. Naima H. 1134'de (1721) Üçüncü Ahmet tarafından bir kâğıt fabrikasının yapılmış olduğunu belirtmekte, A. Refik *İstanbul Hayatı*'nde Yalova'da Birinci Mahmut zamanında H. 1159'da (1746) bir kâğıt fabrikasının sözünü etmektedir. On-Sekizinci Yüzyılın ortalarında Türkiye'de kâğıt yapıldığına dair ciddî kanıtların bulunmasına rağmen, Türk kâğıdının yapımının sabır ve ihtimam istemesi ve Avrupa kâğıdının da iyi kaliteli ve ucuz oluşundan ötürü Türkler Avrupa'dan kâğıt ithalinde devam ettiler. Sarımsı «Abadî» kâğıt Müslüman prenlere yazılan belgelerde, beyaz kâğıt da Hıristiyan-

(28) Mihail Gupoğlu -Mustafa Mehmet, *Cronici Turcești Privind Tarile Române, Extrase, I, Sec. XV - Mijlocul Sec. XVII*, București, Editura Academiei Republicii Socialiste România, 1966.

lara yazıldığı zaman kullanılmaktaydı. Daha sonraları, Osmanlı İmparatorluğunun gerileme döneminde Rus Çarlarıyla yapılan yazışmalarda da sarı kâğıdın kullanıldığı anlaşılmaktadır. Yazar kâğıtların böyle kullanılışından da bir sonuç daha çıkararak Muhammedî biçimciliğin insanlığı müslüman ve müslüman olmayan diye ikiye böldükten başka, bu ayrımı çok küçük ayrıntılara kadar indirdiğine de dikkati çekmektedir. Beyaz Türk kâğıdı vernikle parlattırılır, yapımında Edirne tutkalı, «zamk-ı Arabî» ve balık tutkalı kullanılır, kâğıdın beyazlığı ve estetik görünüşü sağlandıktan başka, mürekkebi emmeyen bir nitelik de elde edilmiş olurdu. Kâğıtların formları metnin önemine göre değişiyor, sultan ve vezirler en büyük boy kâğıtları kullanıyorlardı. Bazılarının enleri bir metre ve boyları bir kaç metreyi bulmaktaydı.

Romanya'da bulunan Osmanlı belgelerinde terkibi çok kuvvetli, koyu siyah renkte bir mürekkep kullanıldığı anlaşılmaktadır. Yazar aynı eskilikte olan Romen belgelerinin silinmekte olduğu ve Osmanlı belgelerinin ise aksine parlaklığını koruduğuna işaret etmektedir. Osmanlı mürekkebine demir sulfatı ve zamk-ı Arabî ekleniyor, hokkalarda saklanıyordu. Hokkaların içinde «lika» denen bir ipek konup, bundan zamkı emmek ve kalemi nemlendirmekte faydalanılıyordu. Bazan mürekkep yerine, özellikle fermanlarda altın tozu kullanılırdı. Metinler çoğu kez birinci sayfayla başlamakta, fakat sayfanın üçte-ikisi bir saygı ifadesi olarak boş bırakılmaktadır. «Harfler sık, satırlar seyrek ola» düsturuna uyulur, satırlar arasında çok yer bırakılırsa da, harfler biribirine girmiş durumdadır.

Yazar nesih, sülüs, ta'lik, nesta'lik, reyhanî, muhakkak, siyakat, divanî ve rik'a gibi yazı çeşitlerini özellikleriyle anlatmakta, Romanya'daki belgelerde lerze, gülzar ve tavus cinslerine rastlanmadığını söylemektedir.

Prof. Guboğlu çalışmasının büyük bir kısmını Osmanlı diplomasisine ayırmıştır. Yazar Fatih Sultan Mehmed'e kadar bürokratik bir mekanizmanın, bir *Divan-ı Hümayun Kalemi* olmadığını belirtmekte, mevcut mekanizmanın beylik, tahvil ve ruus adlarında üç odaya ayrıldığını belirtmektedir. *Beylik* belge ve tasdikname veriyor, kanunnameleri kaleme alıyor, ahitnameler yazıyordu. *Tahvil* eyalet ve sancak beylerine, büyük kadılara ve tımar-zeamet sahiplerine ber'atlar veriyordu. Rolü sınırlı olan *ruus* yalnız vakıf ve dinsel kurumlara ait mülklerle ilgili belgeler veriyor, bu ber'atların dağıtılması ve yenilenmesiyle ilgileniyordu. Yazar On-Beşinci Yüzyıldaki durumu böylece saptadıktan sonra, gelişen yeni biçimler üs-

tünde durmakta, vezirlerin kalem dairelerinin meydana gelişinden, hattâ vali ve Romen prenslerinin bile Sultan'ın vezirlerini taklit etmelerinden söz etmektedir.

Yazar belgelerdeki *dua* çeşitlerini de incelemekte, bu arada Romen prenslerine *hütümet 'avakibukhu bi'l-hayır* biçiminde bir temennide bulunulduğunu ve bu dua «sonunuz hayrolsun» demekse de, bundan da «müslüman ölesiniz» kastedildiğini belirtmektedir. Dualar arasında padişah için «Padişahlığı sonsuzluğa dek sürsün», ölen biri için de «Allah mezarını nurlara garketsin» ya da «mezarını güzel kokulara bürüsün» gibi dualara rastlanmaktadır.

Yazar daha sonra tarih atılması, *hatime (epilog)*, tuğra ve telhisin özelliklerini anlatmakta, mektuplara ayırdığı geniş yerde de mektupların dili, *pençe* denilen imzasız mektuplar ve bununla bağlantılı konular üstüne eğilmektedir. Yazar fermanlarda Arapça ve Farsça çok kullanılmaktaysa da, mektuplarda, aksine, açık Türkçe yazıldığını, bazı mektuplara 'pederâne' bir edanın hâkim olduğunu söylemektedir. 'İmzasız mektup' olan *pençe* hakkında da bilgi veren yazar Romanya'da en eski *pençe*'nin Kırım Hanına ödenecek parayla ilgili olarak Vezir Çelebi Ali'nin 1619'da Moldavya Prensi Gaşpar Grazziani'ye yazdığı mektup olduğunu bildirmektedir. Öteki imza çeşitlerine de değinen yazar başdefterdarların kuyruklu imzalarından «aslı gibidir» anlamına gelen *şah* işaretlerine kadar mektuplardaki özellikleri anlatmaktadır.

Büyük rütbeli devlet memurlarıyla ilgili diğer belgelerin özelliklerine de değinen yazar işgâl edilen bir ülkede muahedenin imzasına kadar seraskerin sözünün geçmesinden ve belgelerde onun tuğrasının bulunmasından ötürü serasker belgesi üstünde durmaktadır. Ayrıca, vali ruhsatnamelerine de yer ayrılmış olup, Vilâyet seviyesindeki belgelerde dilin Türkçe oluşu üstünde duran yazar bundan vilâyetlerdeki yaşantının da Türk olduğu sonucunu çıkarılmaktadır. Bu tip *buyruldu*'lar son selâm formülünden (örneğin: «Hak-kı teâlâ hazretleri çok seneler ömür versin.») zarfa konuşlarına ve adreslerin nasıl yazıldıklarına kadar anlatılmaktadır. Eyâlet erkânının kendi aralarında mektuplaşmaları (ünvan izafet terkihiyle belirtiliyor. Örnek: Sancakbey-i Silistre), suretler, tasdik formülleri (kenarda, sağda, mühürle. Örnek: Vidin Kadısı Ahmet'in tasdiki), defterler, Kırım Hanlarının imzaladıkları belgelerin özellikleri, vakıfnameler ve fetvalar gibi dinsel belgeler yazarın daha sonra derinliğine ele aldığı konulardandır.

Türk-Romen belgelerini yazı stili bakımından da inceleyen yazar Osmanlıcanın gelişmesini de bize anlatmış olmaktadır. Prof.

Guboğlu Osmanlı belgelerinin On-Altıncı Yüzyılın başına kadar Türkçe niteliğini koruduğunu ve 1517'de Mısır'ın zaptıyla dilin de koyulaşmağa başladığını, böylece On-Beşinci Yüzyıl ile On-Sekizinci Yüzyıl belgeleri arasında çok büyük bir fark ortaya çıktığını, fakat yalnız Romanya'daki Osmanlı belgelerine bakarak bu dil farkının tam ne zaman başladığını kestirmenin mümkün olmadığını söylemektedir. Romen belgeleri arasında *kaba Türkçe* denilen dille, yâni anlaşılabilir halk diliyle; *ince Türkçe* ile, yâni ağdalı Arapçayla ve *orta Türkçe* ile, yâni ikisi ortası, yarı saf vilâyet Türkçesiyle yazılmış olanlar vardır. Romen belgelerinden anlaşıldığına göre, eskiye gittikçe saf Türkçe ortaya çıkmakta, On-Beşinci Yüzyılın resmî yazışmalarında bile Türkçe kullanılmaktadır. Yazar bu arı dilin istenen fikri gayet rahat ifade ettiğini söylemektedir. Eski belgeler hem kelime, hem yapı bakımından Arapça ve Farsça ile etkilenmişlerdir.